

Tóth Benedek

A mindennapi élet mediatizációjának stratégiái a 19. század második felének bécsi és pesti napilapjaiban

Absztrakt

Tanulmányom a bécsi sajtó egy jellegzetes, a 19. század második felére jellemző, a napilapok tárcarovataiban megjelenő beszédmódja, az úgynevezett „heti csevegés” (Wochenplauderei) példáján keresztül mutatja be a mindennapi élet kereteinek, orientációs mintáinak mediatizálódását. Ebben az értelemben szövegem a tömegmédia által meghatározott kultúra genealógiájához kíván adalékokkal szolgálni. A tanulmány emellett a történeti rekonstrukció szintjén kitér a bécsi tárcadiskurzus magyar sajtóban történő meghonosításának kísérletére is.

Szerző

Tóth Benedek, adjunktus, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Kutatási területek: rendszerelmélet, médiaelmélet, médiatörténet. Legfontosabb publikáció: *Médiumok és valóságaik. Egy rendszerelvű médiaelmélet vázlata*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014.

A mindennapi élet mediatizációjának stratégiái a 19. század második felének bécsi és pesti napilapjaiban

1. Bevezetés

A 19. század (különösen annak második fele) a mindennapi élet jelentős átalakulásának korszaka. Ekkor alakul ki az a (modernitás elsődleges közegeként megjelölhető) nagyvárosi környezet, mely az észlelés, az érintkezés és a térhasználat, vagy általánosabban kifejezve, az *orientáció* új, átfogó mintáit jelenti: „a modernitás... elsősorban a térben artikulálódik, pontosabban: a nagyváros terében és a nagyváros által ölt látható alakot” (Gyáni 2008: 13). Talán legfontosabb jellemzője ennek az új környezetnek, hogy komplexitása, kontingenciái és gyors változása miatt „eltűnik [belőle] az egyöntetű, ily módon egyezményes jelrendszer.” (Gyáni 1999: 27) Érthetővé és (amennyire lehetséges) egészlegesen átélhetővé tételének érdekében a komplexitást redukáló médiumokra utalt. Ilyen, a környezetet saját logikája szerint szimbolikusan újraalkotó médiumként írja le Georg Simmel 1904-ben megjelent fontos művében a *pénzt* (Simmel 2004), és ilyen médiumként jelölhetjük meg az üzemszerűen működő napisajtót is, a modern tömegmédia ezen kezdeti formáját.

Az épülő Ringstrasse Bécsben az 1860-as évek első felében

Az említett folyamatok – meggyőződésem szerint – leginkább tendenciózus és önreflektív formájukban a korabeli napilapok tárcarovataiban vizsgálhatóak (Kernmayer 2012: 519). Talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy a tárcarovatokban létezett egy olyan specifikus (természetesen nem minden tárcavonal alatt megjelent szövegre jellemző) beszédmód, amely programszerűen hirdette és működtette ezt a funkciót: ezt a beszédmódot neveztük másutt tárcaszerűségnek, illetve *Wochenplaudereien* (Tóth 2014a).

A magyar sajtóban alapvetően bécsi mintákat követve jelent meg ez a beszédmód a 19. század második felében a sokáig Bécsben élő, tárcáit Kákay Aranyos néven közlő Kecskeméthy Aurél, de még inkább az őt követő Ágai Adolf publicisztikai munkássága által. A Porzó néven híressé vált Ágai „korszakalkotó jelenséggé nőtt fel a magyar sajtó történetében [...] a budapesti tárcáírók fiatalabb nemzedéke – Berczik Árpád és Hevesi Lajos – Ágai környezetéből, lapjaiban és lapjaiból nőtt ki” (Buzinkay 2008: 2).

Ágai tárcáírói működése a paradigmaváltás értékével bírt, mégpedig egyrészt tartalmát (témáit) tekintve:

Ekkoriban a magyar sajtó témáit, a teljes közülethez hasonlóan, a nemzeti létezés kérdéseinek tárgyalása határozta meg. A publicisztikai érvelések is történeti perspektívában mozogtak ... s ugyanez állt a tárcákra. [...] A magyar sajtóéletben Ágai működése révén történt meg a mindent uraló politizálás trónfosztása, hogy helyette a civilizált, sokszínű (nagyvárosi) élet különféle oldalai alá-fölrendeltségi sorrend nélkül, azonos megnyilvánulási lehetőségekkel váljanak fő témákká. Ennek a váltásnak a műfaja volt a tárcá... (Buzinkay 2008: 2-5.)

Ágai másrészt a forma, azaz a (főként nyelvi) megközelítésmód tekintetében képvisel szintén új paradigmát, ahogyan azt Schöpflin Aladár 1916-os *Nyugat*-beli szövegében hangsúlyozza:

... [Ágai tárcái] valami újat, valami modernet és a közelgő új világra figyelmeztetőt hoztak a magyar irodalomba... volt bennük valami, ami elütött a magyar irodalom általános tónusától [...] Ágai írása is ez volt, *bécsi „feuilleton”* [kiemelés tőlem – T.B.] magyar sajtóval kiteremtettéve. (Schöpflint idézi: Buzinkay 2008: 10)

„Bécsi feuilleton” – nem más ez, mint a *Wochenplauderei*.

2. A közeg: a modern tömegsajtó

Fontos hangsúlyozni, hogy Ágai említett paradigmaváltása távolról sem partikuláris stílárius jelenség, hanem – ahogyan ez Schöpflin Aladár szavaiból is kitűnik – a *modernitás* kifejezésben összegezhető átfogó kulturális változásba illeszkedik. Ágai/Porzó olyan beszédmódot vezet be a magyar sajtóba, mely reflektív módon hozza létre a szövegek elbeszélőjének (narratív) identitását, azaz konstruálja önmagát a modern nagyvárosi környezet tereihez és kialakuló új szokásaihoz, divatjaihoz való viszonyában, ugyanakkor konstruálja magát ezt a *környezetet* is, ahogyan *közönségét* (a közönség egy új típusát) szintén ez a mélyreható kulturális változás *hozza létre*. A nagyvárosi közönség általában vett életvilágának a tömegsajtó által történő, azaz immár mediatizált újraalkotását meglehetősen pontosan fejezi ki Arany László 1879-es Porzó-kritikájában:

[A tárcaíró személye – T.B.] a kit az író így önmagában elének állít, jóformán új jelenség a magyar irodalomban. Voltak az előtt is régi szabású epikureusaink; fürdői élvezetek, kirándulási élmények leírásának bővében voltunk régóta. De mindez vagy csak szórványosan jelent meg, vagy még a régi szabású világba tartozott. Az a légkör, a melyben Porzó legszívesebben mozog, újabb, modernebb. [...]

A gőz és a villany mai korszaka, könnyű világforgalmával, iparának ezernyi leleményével, a művészetek közhasználatát megkönnyítő intézményeivel, váratlanul gyorsan szakadt a fejünkre s vitt végbe fővárosunkban egy társadalmi átalakulást. Gyorsan keletkezett egy sereg új igény... Gyorsan támadtak új társadalmi szokások és divatok. Megváltozott a köz felfogás, az iránt, hogy mi a kelléke egy művelt embernek s e kellékek megszerzése megkönnyítettett, mert a köz felfogás több oldalú csiszoltságot követel ugyan, mint egykor a régi szűkebb „művelt körökben” követeltek, de kevésbé válogatós az alaposság tekintetében. A fővárosi kereskedelem, gyárak és ipar föllendülése ... teremtetett számos ... *átlag- gentlemant és ladyt*... a divat vezeti őket, mely leginkább Bécs [kiemelés tőlem T.B.] hasonló köreitől nyeri irányát. [...] A hírlap-olvasás, kivált a tárczairodalom és a népszerű könyvek ... megkönnyítették ez átlagos színvonal elérését... Ím ez áradat tetején lebeg Porzó tárczáinak *egyik* jelentékeny része. Ő [a tárcaíró] is eljut mindenüvé, a hova ez áradat siet: bemutatja magát mint e *genus migrans* egy eleven példányát: ismeri ízlésöket, divatjokat s néha hódol neki, máskor *irányt jelöl előtte* [kiemelés tőlem T.B.], olykor ki is gúnyolja. Kétségkívül inkább fölöttük, mint velük halad. (Arany 1879: 222-223.)

Mindez (vagyis az életvilág újraalkotása) pedig nagyon hangsúlyosan az újság tárcarovatában narratív térként leképezett nagyvárosi térben történik meg (ahogyan ezt másutt is bemutattam általánosságban a tárcaírókkal kapcsolatban (vö. Tóth 2014a; Tóth 2014b), és ahogyan konkrétan Ágai kapcsán Buzinkay Géza is hangsúlyozza; Buzinkay 2008: 4). Ágai paradigmaváltása tehát a modernitás *univerzális* trendjeibe illeszkedik, melyek során

a világ megtapasztalásának, a vele kapcsolatos értékelő hozzáállásnak, valamint technikai és gyakorlati alakításának olyan formái jönnek létre és érvényesülnek, melyek egészen újszerű értelemben univerzális, tehát minden embert érintő érvényességet követelnek és tényszerűen nyernek is. (Weiß 1993: 51)

Mindezen változások alapvető médiuma, mely az identitásképzésre, az érintkezésre, a nagyvárosi környezet megfigyelésére és egyáltalán, a modern nagyvárosi hétköznapi életre vonatkozó új orientációs mintákat tartalmazza (nagyrészt elő is állítja, de mindenképpen szinte kizárólagosan *közli*), nem más, mint az ekkoriban kialakuló *tömegsajtó*:

Ez a tárcaszerűnek látszó stílus és hangvétel egy újfajta „irodalmisság”, a tömegsajtó olvasóinak szóló írás magyar megjelenése volt. (Buzinkay 2008: 4)

Ágai újdonsága tehát egyrészt univerzális, ahogyan univerzálisan új a Wochenplauderei mint olyan és az általa kifejezett (és részben *megteremtett*) egész modern városi kultúra. Másrészt *sajátosan* új a magyar sajtóviszonyok közepette: olyan sajtóközegbe importálja ugyanis a Wochenplauderei új kulturális gyakorlatait, melyre (legalábbis az 1860-70 közötti időszakban egészen biztosan) még nem jellemzőek a (többek között) Bécsben ekkorra már meghatározó médiumként működő tömegsajtó jegyei (vö. Buzinkay 1974; Melschek – Seethaler 2007; Bachleitner 2007).

Mindenképpen tisztázni érdemes, hogy a tömegsajtószerű működés nem pusztán az információterjesztés gazdaságtanát, hanem annál jóval átfogóbban a modern társadalom szerveződését, önleírását, a modern kultúra *logikáját* határozza meg. Nyugat-Európa nagyvárosaiban, főként Párizsban, Londonban és Berlinben a 19. század közepén, Bécsben ehhez képest kisebb, Budapesten meglehetősen nagy késéssel a média átveszi a társadalom különböző részrendszerei (a politika, a tudomány, a művészet stb.) közötti kommunikációs viszonyok megszervezésének funkcióját (Melschek – Seethaler 2007: 235; illetve a kérdés elméleti hátteréhez: Luhmann 2008).

Ebben a funkciójában a média kettős irányban fejt ki közvetítő tevékenységet: egyrészt a különböző részrendszerek (politika, gazdaság stb.) aktivitásainak és döntéseinek társadalmi implementációja tekintetében, másrészt társadalmi csoportok igényeinek és érdeklődésének artikulációja és aggregációja szempontjából. (Melschek – Seethaler 2007: 235)

A tömegmédia „valóságvázatokat” közöl (vö. Luhmann 2008), közlési teljesítményét pedig saját (felismert, szabályozott és szintén közölt) racionalitása, *saját logikája* vezérli (Melschek – Seethaler 2007: 235). A tömegsajtó tehát saját maga által felismert, reflektált logikája szerint *orientál*, és nem pusztán adott tartalmakat *közöl*. Saját struktúrával és nyelvvvel rendelkezik, és ezekre jellemző módon szervezi meg anyagainak létrehozását és közlését. Nem semleges *csatorna* a feladók (részrendszerek) és a befogadók (olvasók) között, hanem üzeneteinek megformálásában tevékeny részt vállaló közeg, azaz *médium*, mely nem pusztán tájékoztatja és szórakoztatja, de lényegileg formálja is közönségét, meghatározva annak tapasztalati horizontját:

...[az 1860-as évektől – T.B.] a szórakoztatás a lapokban nem öncél. Attrakcióként szolgál, melynek új olvasókat kell vonzania. Ugyanakkor hozzájárul a publikum kollektív tapasztalati terének strukturálódásához is. (Bachleitner 2007: 133)

Történetileg nézve 1848 jelenti azt a korszakhatárt, amikortól a bécsi sajtó területén elkezdődnek a tömegmédia fent meghatározott formájának irányába mutató mozgások. Ezeket összességükben határok újrarajzolásaként vagy áthelyeződéseként határozhatjuk meg: új differenciák jönnek létre, bizonyos korábbiak pedig megszűnnek. Új differenciák jönnek létre, amennyiben a napilapok

erősen differenciálódni „vertikálisan”. Elkülönülnek egymástól a „komoly lapok”, amelyen például a *Wiener Zeitung* (ez 1855-ben 5250 példányban jelent meg, éves előfizetése pedig 20 gulden volt ^[1]), és a populáris lapok, amelyen például a *Morgen-Post* (ez 1855-ben 19 000 példányban jelent meg, éves előfizetése pedig 4,75 gulden volt). Elkülönül emellett a lapok egy „köztes” rétege: ide tartozik például a híres *Presse* (ennek tárcájában jelent meg 1848-ban Hieronymus Lorm másutt részletesen elemzett, fontos szövege; vö. Tóth 2014a). A *Presse* 1855-ben 17 000 példányban jelent meg, éves előfizetése pedig 8 guldenbe került. A „köztes” réteghez tartozott a *Fremdenblatt* is (1855-ben 12 500 példányban jelent meg, éves előfizetése 6 gulden volt ^[2]). A napilapok ezen új paradigmájában az ideáltípust legjobban talán a *Presse* korábbi szerkesztői, Michael Etienne és Max Friedländer alapította, 1864. szeptember 1-től megjelenő *Neue Freie Presse* (Vajda János kifejezésével: a bécsi *Times*) közelítette meg. Olyan „régioik fölötti politikai napilap” volt ez, amely „a kiadói szervezet, az újságírói munka és a technikai előállítás tekintetében egyaránt új mértéket adott.” (Melischek – Seethaler 2007: 246)

A Die Presse első, 1848. július 3-án megjelent számának címlapja,

A megszűnő differenciák a lapokban közölt tartalmakra vonatkoznak; innentől kezdve ugyanis a korábban főleg melléklapokban, de mindenképpen zárt és autonóm irodalmi műfajok formáiban megjelenő irodalmi (fiktív) tartalmak új, úgynevezett *szemifikcionális* műfajok formájában kezdenek megjeleni elsősorban a populáris sajtóban (Bachleitner 2007: 134). (Jó példája a tényeket fikcióval keverő szemifikcionális szövegeknek Ferdinand Kürnberger *Aranymeséje*, mely nemzetgazdasági kérdéseket fejt ki népmesei formában.) A szemifikcionális szövegek esetében a hangsúly az esztétikai megformáltság helyett egyre inkább információtartalmukra esik. Az erősödő identitás- és értékválság, véleménypluralizmus és társadalmi mobilitás ezen korszakában a populáris irodalom (és sajtó) erőteljesen veszi fel a társadalmi orientáció funkcióját (Bachleitner 2007: 134). Az irodalom autonómiájának ez a (főként a) populáris sajtóban történő lebomlása, a heteronómia felé való elmozdulása olyan szövegeket eredményez, melyek egyrészt az olvasók geográfiai és szociális, másrészt pedig nyelvi „itt és most”-jához (vagyis *életvilágának* középpontjához) közelednek. Az ilyen típusú szövegek legjobb példái a kifejezetten napilapok számára folytatásokban írt, jelenbeli és helyi vonatkozásokban gazdag tárcaregények, amilyen például a Karl Sitter által írt és a *Donauban* folytatásokban közölt *Leben und Lieben in Wien* című munka (Bachleitner 2007: 137, 151).

Az itt és most-hoz köthető tudás azonban nem kizárólag a populáris lapok irodalmi (vagy szemifikcionális) szövegeiben jelenik meg. A 19. század második felében jelentős változás zajlik a bécsi lapokban közölt valóság geográfiai szerkezetét illetően is: a lokális orientáció jelentősen felerősödik a nemzetközi vonatkozások rovására. A szelekció a kulturális események tekintetében növekvő lokális orientációt követ, jöhet a technikai és szervezeti infrastruktúra javulása (a távíró, a hírügynökségek, a tudósító hálózatok) a nemzetköziség magasabb fokát tennék lehetővé. Például a rendkívül komoly lapnak számító *Neue Freie Presse*ben 1869 novemberében megjelent összes kulturális vonatkozású anyagnak 60%-a volt bécsi vonatkozású, 36%-a külföldi, és mindössze 4%-a vonatkozott a koronatarományokra és Magyarországra (Melischek – Seethaler 2007: 249-251.).

A lokális vonatkozás felértékelődése egyrésztől *valós* és *fiktív* határainak elmosódása, az irodalmi szövegek mind esztétikai, mind pedig a megjelenés helyének tekintetében történő autonómiavesztése (a kötetben közlések elsődlegességének megkérdőjeleződése), másrésztől ^[3] a városi tér mediális leképeződésének (pontosabban a mind geográfiai, mind kulturális értelemben vett városi környezet megképzésének) tendenciáit mutatják. Ezekben a tendenciákban világosan megmutatkozik a modernitás médiumaként értendő tömegmédia saját logikája és funkciója, mely nem más, mint a publikum kollektív tapasztalati terének strukturálása.

A magyar sajtó tekintetében szintén korszakhatárnak tekinthető 1848, a történet azonban a fent vázolthoz képest egészen máshogyan alakult. A bécsihez hasonló populáris sajtó az 50-es években egyáltalán nem létezett (Bachleitner 2007: 138), a potenciális pest-budai olvasóközönség pedig sem számát, sem lehetőségeit tekintve nem volt összevethető a bécsivel. A Bach-rendszer alatt „a

nyilvánosság és társas élet nagyon elfojtott módon, csak az 50-es évek végétől tudott valójában működni” (Buzinkay 1974: 287). Nem a piac és még csak „nem [is] a törvényekben biztosított jogok és kötelességek szabták meg a köz-, a sajtó- és az irodalmi élet folyását, hanem a közigazgatási rendszer egész felépítése mellett elsősorban az azt irányító és kézben tartó személyek” (Buzinkay 1974: 276). A nyilvánosság szabályozása túlságosan erős, ugyanakkor átláthatatlan, kaotikus és informális volt ahhoz, hogy a differenciálódás fent bemutatott tendenciái saját törvényeik szerint megtörténhessenek; ezért, valamint a potenciális (magyar nyelvű lapokat igénylő) közönség alacsony száma miatt valódi, a fent bemutatott értelemben vehető tömegsajtó Magyarországon a kiegyezésig nem jött, nem jöhetett létre. Mindennek fényében különös mélységet kapnak Frankenburg Adolf keserű szavai: „Ami Pesten nem láthatott napvilágot, Bécsben akadály nélkül jelenhetett meg” (idézi: Buzinkay 1974: 284). Ugyanígy mindennek fényében nyer különös jelentőséget Ágai tárcáirói működése, a modern tömegsajtó nyelvét és logikáját esszenciálisan megtestesítő *Wochenplauderei* implementálása:

Az Ágai-féle tárca véget vetett két uralkodó magyar sajtóhagyománynak: a publicisztikát a politikai szónoklat írott változatának tekintő reformkori hagyománynak és a sajtót a szépirodalmi művek közlési helyének tekintő felfogásnak. (Buzinkay 2008: 3)

Mindkét, az idézet tanúsága szerint Ágai színreléptéig uralkodó hagyomány közös jellemzője, hogy nem médiumként, hanem *csatornaként* tekint a sajtóra (pontosabban a publicisztikára): az irodalom és a politika autonóm üzeneteit megjelenítő instanciaként, ami – mutatis mutandis – talán az egész akkori magyar sajtóra érvényes: nem *médium* még (a fent vázolt értelemben), hanem a politika és az irodalom üzeneteit közvetítő *csatorna*.

3. Heti csevegés a napilapok tárcavonala alatt: a *Wochenplauderei*

Az irodalom (esztétikai) autonómiavesztéssel összekapcsolódó itt és most-hoz kötődése, a vele kapcsolatos aktualitás- és konkrét orientációs igény, röviden a fent bemutatott tendenciák már 1834-ben konkrét irodalmi program formáját öltötték. Ez a program volt Jules Janin *Manifeste de la jeune littérature* című szövege, mely természetesen újságban, a *Revue de Paris*-ban jelent meg.^[4] Janin, aki ekkora már számottevő ismertségre tett szert mindenfajta nyílt didaktikus törekvést és retorikai konvenciót elutasító, vállaltan szubjektív és szórakoztatni akaró színházkritikáival, ebben a szövegében a modern irodalmat az általa egyértelműen pozitív értelemben használt „könnyű” jelzővel illeti. „Könnyűsége” éppen szórakoztató, élet- és érzékiség-közeli mivoltát jelöli; modernsége a szoros itt és most-hoz kötöttségben, a jelen, a pillanat esztétizálásában áll, melyet egyáltalán nem mellékes körülményként fejez ki ideális médiuma, az *újság*, mely a gyors jelen természetének megfelelően azonnal megjelenik (és el is tűnik). Ez a könnyű, új, modern, újsághoz kötött irodalom több ponton szembekerül a 18. század „komoly”, „tanult” irodalmával: annak olvasottságával a játékosságot, filozofikus mélységével a derűs felszínességet szegezi szembe, a tartalom kizárólagos dominanciája helyett pedig a forma, az írásmód primátusát hirdeti.

Életidegenként utasítja el a „komoly” irodalmat, mint olyat, amelynek az olvasók hétköznapi életük során nem veszik semmi hasznát. [5] A modern irodalom: könnyű, aktuális, az újság médiumában zajló párbeszéd szerző és olvasó között, mely „nem ... fölérendelt ideára utal, hanem csak önmagára”. (Kernmayer 2012: 519) Ez a program visszhangzik a *Neueste Nachrichten* másutt részletesebben elemzett (Tóth 2014a) tárcájában is, mely szerint

A nép nem merítheti könyvekből a bölcsességét. Fáradtan a napi munkától és gondtól nem tudja egy könyv (gondolat)menetét követni, mely nem csupán ösztönöz a gondolkodásra, hanem meg is követeli azt. Az újság viszont felfogható képet ad neki. [6]

Az irodalom autonómiáját definiáló „fölérendelt idea” elvetése és az önmagára utalás hirdetése pedig pontosan illeszkedik a korszak gondolkodását meghatározó egyik legfontosabb tendenciához, a transzcendenciától az immanencia felé való mozgáshoz, az önreferencia megjelenéséhez. (Ezt a tendenciát Richard Sennett „személyiség”-fogalma (Tóth 2014a), illetve Ernst Mach és mások szövegei alapján (Tóth 2014b) másutt részletesen bemutattam.)

Általánosságban nézve, Janin programja valóban olyasvalamit fejezett ki, ami a tömegsajtóban (különösen a populáris lapokban) általánosan meghatározó trenddé vált. A bécsi napilapokban 1855-ben megjelent irodalmi szövegeket elemző cikkében Norbert Bachleitner (2007: 138) olyan különbségeket mutat be a komoly és a populáris lapok között, melyek véleményem szerint egyértelműen a Janin-féle program által kifejezett felfogás meghatározó jelenlétére utalnak a populáris sajtóban:

	komoly lapok	populáris sajtó
szerző státusza	elismert író	ismeretlen, vagy „népszerűként” besorolt írók
műfaj	kispróza (főleg novella)	tárcaregény
művek eredete	nagyrészt idegen eredetű	hazai, nagyrészt a városhoz kötődő
stílus és tematika	introspekció, poézis („autonóm irodalom”)	kaland, szenzáció, helyi vonatkozás („heteronóm irodalom”)
az újság kontextusába integráltság foka	„vendéjáték” a könyvmegjelenés előtt / után	szoros kapcsolat az újság kontextusával, első megjelenés, az újság számára írt szöveg

A Wochenplauderei mint beszédmód a Janin által is meghatározott új (és újság-) irodalomból különül el a bécsi sajtóban. Közvetlen előzményei a biedermeier szórakoztató irodalom hagyományai, amilyen például a *Theaterzeitung* „*Briefe über Wien*” című, 1820-tól megjelenő rovata (Kaufmann 2000: 344), melyek a témakijelölés- és kezelés szempontjából tekinthetők előképnek, valamint a *Junges Deutschland* szerzői, elsősorban Heinrich Heine és Ludwig Börner (Kernmayer 2012: 512-514.), akik pedig az ironikus, szubjektív és önreflektív írásmód tekintetében számítanak meghatározó elődöknek.

Az 1840-es évek második felétől jelennek meg a bécsi szórakoztató sajtóban az első olyan rovatok,

amelyeket már ténylegesen Wochenplaudereinek nevezhetünk: ilyen rovat volt például az 1847-ben induló *Wochen-courir der Theaterzeitung* (Kaufmann 2000: 345). Ezeket már a csevegő stílus alkalmazása, a szerző erős narratív és önreflektív jelenléte, valamint a tárcavonal határmivoltának, vagyis a szövegek újságbeli *helyének* folyamatos tematizálása jellemzi, ahogyan ez a *Wiener Zeitung* 1848. január 1-én induló tárcarovatának programcikkében is megjelenik: „A vezércikk elfelejtődik, míg a tárcaregény gyöngyszemei írásban és fantáziában egyaránt egészzé fűződnek össze”. (Idézi: Kernmayer 2012: 509) A vonal alatti helyet a programcikk a politika „Másikjaként” (Anderes) határozza meg, az egymással összekapcsolódó fikcionalitás és szubjektivitás helyeként (Kernmayer 2012: 509). Ugyanebbe a sorba illeszkedik Hieronymus Lormnak a *Presse* 1848. július 3-i tárcájában közölt programszövege is, melyben a tárcavonal alatti helyet a nagy eszmék születési helyeként jelöli meg, a világban zajló folyamatok valódi reflexiójának helyeként.

A Wochenplaudereit „a” tárcaíró hangsúlyosan artikulálódó figurája és nyelve különbözteti meg minden egyéb sajtóbeli szövegtől. „Ő a szuverén nép udvari bolondja”, ahogy Lorm szintén a *Presse* ben megfogalmazza 1848-ban (*Presse*, 1848. 65. szám). Mindazok a szerzők, akik jól beszélték az „udvari bolond” nyelvét a bécsi sajtóban, a 19. század második felében már komoly elismerésre és személyes hírnévre számíthattak. Olyan 1848 után feltűnt tárcaírók, mint például Hieronymus Lorm és Siegmund Schlesinger, Eduard Mauthner, Michael Klapp vagy Daniel Spitzer, kimondottan jól fizetett újságírók, elismert, híres személyek voltak, Friedrich Ulm pedig a *Presse* tárcaírójából válhatott a hivatalos lap, a *Wiener Zeitung* főszerkesztőjévé (Kaufmann 2000: 348).

A magyar sajtóban ez a beszédmód *hagyományként*, szerves kontextusként nem volt jelen az 1850-60-as években. Nem létezett a Wochenplauderei meghatározó hátterét képező populáris sajtó (Bachleitner 2007: 138), a tárcák – mint korábban láthattuk – politikai és (kimondottan) irodalmi szövegeket közöltek. Gyulai Pál még 1898-ban is felpanaszolja, hogy

A tárczát meg lehet tölteni egyébbel is, *mint azt a külföldi lapok példája mutatja. A tudomány, irodalom, művészet és társadalom köréből írt vonzó tárczák inkább érdekelnék a közönséget* [kiemelés tőlem], mint a török-szakad tárczaelbeszélések. (Gyulai 1898: 447)

Hangként, jóllehet magányos hangként azonban mégis megjelent a Wochenplauderei. A Bécsben éveket töltő Kecskeméthy Aurél 1860-ban, a *Sürgöny* az évi első számában közölt *Tárczaírói Programmok* című tárcája egyértelműen mutatja a beszédmód jellemző vonásait. Tematizálja, sőt, álnévvel is hangsúlyozva *létrehozza* a tárcaíró figuráját, akihez szervesen tartozik hozzá „vonal alatti” illetékessége:

Nevem egyszerű matematikai tétmény = aequale Kákay; azaz olyan kritikus, ki a kákán is csomót keres. Pedig hidd el, van itt csomó elég, nem a politikai csomókat értem, miket ha Isten nem segít, ti sem oldatok meg ott a „vonal fölött” [az idézőjeles kiemelés az eredetiben! – T.B.], hanem értem csak a társadalmi s művészi életkörben előfordulókat.

A tárcairó témáinak, feladatainak, azaz a tárcairó „mesterségének” meghatározása szintén tökéletesen illeszkedik a bécsi Wochenplauderei hagyományához:

A többit azonban magamra vállalom. Az irodalom tarkabarkaságait, a műfordítások megforgatását, tulcsapongó „költelem” prózára vonását, külföldi termékek lopva beorzását, s koronkinti világszemlélődést, nagy cothurnusosát [sic!], szóval mindent, s azonkívül még valamit.

De kérdéd-e már önmagadtól, kell-e, illik-e az ily okos lapba, mint a tied bizonyosan leend, efféle tárczai tréfa és aprólékosság, mi egyedül mestersége a tárczairónak, ki „nagy a kicsinyekben”, gross in Kleinem?

Ez nyilvánvalóan ugyanaz a hang (nyelv), amely Friedrich Ulmot főszerkesztővé, társait pedig elismert szerzőkké tette. Kákaynak nincsenek társai, csak követője lesz majd: Ágai Adolf, akit – ez utóbbi *Bécsi Híradó*-beli 1865-ös tárcasorozatának záródarabja szerint legalábbis – a következőképpen bíz és keresztel meg:

A tárcza öné [Ágaié] ... Némelykor föl váltom önt, megkísértem, hogyha időm van, tudok-e még „szellemdús” ember lenni. Irjon ön úgy, a mint szemének szájának tetszik. *Rá kell szoktatnunk a magyar olvasót a feuilletonra* [kiemelés tőlem – T.B.]. A politikával ne törődjék, mert azzal én – sem törődöm. [...] Megkeresztelem önt az elme, szorgalom s Kákay Aranyos nevében Náday Ezüstösnek, s im – fogadja áldásomat. Legyenek cikkei számosak mint a mező fűszála, a sivatag fővényszeme, s akkor ön lesz az én fiam, kiben én a kedvemet fogom lelteni. Adieu!” [7]

„Rá kell szoktatnunk a magyar olvasót a feuilletonra” (aki nyilván nem ismeri azt) – adja a megbízatást Kákay Aranyos Náday Ezüstösnek. A „feuilleton” alatt vélhetően beszédmodot (a csevegést) kell érteni; ezt a feltevést erősíti a *Tárczairói programmok* egy helye, ahol a „tárcza” kifejezésről a következőt írja:

Pedig már a németnek sincs szava reá, azért nem is érti azt, mit a francia „causerienek” nevez. Hát még mi, szónokoló, toasztzó nemzet?

Ágai komolyan vette a megbízatást: mindent megtett, hogy rászoktassa a magyar olvasót a feuilletonra, „mit a francia causerienek nevez”. Valóban meghonosította a tárcaszerű beszédmodot a magyar sajtóban (igaz, már nem Náday Ezüstösként, hanem Porzóként).

Ágai Adolf (1836-1916)

A bécsi Wochenplaudereit, mely – beszédmodként – 1848-1890 között egységes fejlődésen ment keresztül (Kauffmann 2000: 349), lényegében a tárcaíró figurájához köthető nyelv és perspektíva határozza meg. Biedermeier előzményszövegei különféle sajtóbeli rovatokra vagy műfajokra tagolva mutatták be a kultúra „tájakait”: útirajzok, személyekről vagy típusokról készült portrék és életképek, színikritikák formáiban, melyek megformálásuk tekintetében mind saját, jellemző (műfaji) előírásokkal rendelkeztek. A Wochenplauderei esetében ez annyiban változik meg, hogy a szövegeket átható önreflexió a tárcaíró (narratív) figurájában „testesül meg”, azaz képződik meg nyelvileg (a nyelv sajátos, szubjektív, ironikus, dialogikus használata által). A tárcaíró figurája lesz az elsődleges szövegszervező erő, rajta, vagyis az általa bemutatott élmények és események résztvevőjén keresztül ismerjük meg mindazt, amit ő megismer, látjuk mindazt, amit ő lát.

Szövegei

tények, jelenségek, epizódok ... tudati „adatok” egymásrahatása, a legkülönbözőbb szintű és dimenziójú realitások potpourrija tehát, amelyek csak az asszociáció, a reflexió, a soha nem teljesen fiktív elbeszélő emlékezete által kerülnek egymással kapcsolatba.

(Kernmayer 2000: 402)

A tárcaíró válik tehát a bemutatott események résztvevő, folyton mozgó fókuszává. A biedermeier előzményszövegek és a Wochenplauderei lényegi különbsége valójában egy nyelvileg leképezett perspektívaváltás, mégpedig pontosan az a perspektívaváltás, amelyről korábban Jonathan Crary kapcsán a látás átrendeződéséről szólva beszéltünk (Tóth 2014a). A tárcaíró a szubjektív látás, a nem-rögzített perspektíva nyelvi kifejeződése. A Wochenplauderei esetében a *mozgás* tartalmi és formai alapelv, ahogyan azt több szerző is hangsúlyozza például Daniel Spitzer híres *Wiener Spaziergänge* című szövegei kapcsán (Kauffmann 2000: 354-357.; Kernmayer 2000: 403-408.; Kernmayer 2012: 521-524.). (Spitzer ezen sorozata 1864-71 között a *Pressében*, 1871-73 között a *Donau* ban, 1873-92 között pedig a *Neue Freie Presse*ben jelent meg.)

Daniel Spitzer (1835-
1893)

Az idő tengelyén egymásra (és egymásból) következő elemekre épített additív elbeszélésmóddal szemben a mozgás által szervezett szövegek *térbeliek*, elbeszélésmódjuk asszociatív. A létrejövő szöveg nem időbeli kontinuum lesz, hanem térbeli agglomerátum, melyben az események „egyenrangú részletekként jelennek meg a térben, felcserélhetőek és szabadon kombinálhatóak”. (Kernmayer 2012: 522) Pontosan ezt a Wochenplaudereien olyannyira jellemző diakrónból szinkronba történő váltást regisztrálja Ágai Adolf tárcái kapcsán Buzinkay Géza:

...ami viszont igazán érdekelte: a jelen idejű események, az éppen látható épületek és jelenetek, az általa megpillantott emberek *előzmények nélkül, viszont gazdag* párhuzamokkal [kiemelés tőlem – T.B.]. Az impresszionista festészet megszületésének kortársa volt, és ő is a pillanatnyi benyomások megörökítője, leírója lett. (Buzinkay 2008: 2)

A flaneurként mozgó tárcáíró számára környezete, a nagyváros *panorámaként* tárul fel: tekintete soha nem tudja átfogni az egészet, mindig csak véletlenszerűen feltáruló és tovatűnő részleteket képes megfigyelni. A nagyváros ugyanakkor *táj* is a kószáló tárcáíró számára, melyben számtalan, egymástól független esemény zajlik. A tárcáíró írásmódja valójában nem más, mint a modern nagyváros adekvát megfigyelésmódja:

... ami a Vormärz teoretikusai számára egy irodalmon belüli paradigmaváltás jele és kifejeződése volt, azt a modernitás teoretikusa, Hermann Bahr több mint fél évszázad múlva a modern nagyvárosi realitás megváltozott adottságaival való bánásmód egyetlen adekvát formájaként ismeri fel, vagyis nem csak stílusként, hanem gondolkodásmódként is, és a valóságérzékelés azon formájaként, mely egyedül képes a folyamatos akcelerációban lévő modern környezet illékony „valóságát” megragadni, és „valóságot”, amely csak a pillanatban érvényes, melyben azonnal fel is oldódik. (Kernmayer 2000: 407)

A Wochenplauderei az egészségességében megragadhatatlan (ilyesmit nem is birtokló, birtokolni nem is tudó) modern nagyvárosi környezet krónikája. Nem időbeli, hanem térben szervezett krónika, melyet a tárcaíró folyamatosan mozgó, vándorló tekintete határoz meg annak minden esetlegességével együtt. Ágai Adolf „paradigmaváltásának” valódi jelentése innen érthető megteljes mélységében. Ő volt az, aki nem a modern irodalmat, hanem – annak korábbiakbankörvonalazott értelmében – *a modernitást magát* megszólaltatta magyarul:

Ágai Adolf tárcaírói működése sokszorosan Budapesttel függött össze. Először is egyénisége – hiszen az írói egyéniség a tárca lényege – egybeesett a robbanásszerűen fejlődő magyar nagyváros, Pest megjelenésével... [...] Porzó lapjai és cikkei tették az újságolvasók számára érdekes témává a városi hétköznapi és ünnepnapit életet, helyszíneit és alakjait, a napi eseményekre vonatkozó, részletekben gazdag információkat. [...] A magyar sajtóéletben Ágai működése révén történt meg a mindent uraló politizálás trónfosztása, hogy helyette a civilizált, sokszínű (nagyvárosi) élet különféle oldalai alálérendeltségi sorrend nélkül, azonos megnyilvánulási lehetőségekkel váljanak fő témákká. (Buzinkay 2008: 5)

Ágai tehát, pontosabban az általa is művelt Wochenplauderei, *a modernitást magát* szólaltatja meg nem pusztán témái, hanem a szövegformálásban is megnyilvánuló perspektívája és attitűdje által. Fontosnak tartom hangsúlyozni: véleményem szerint a Wochenplauderei-szövegek nem pusztán beszélnek a modern nagyvárosi életről, hanem annak szerves részét képezik pontosan úgy, ahogyan a városi tömegben őt ért élményekről beszámoló baudelaire-i *flaneur* maga is része a tömegnek. A tárcaszövegek a folyton mozgó tárcaíró perspektívája által az újságban újraalkotják a modern nagyvárosi környezetet. Talán mondhatjuk: a modernitáshoz köthető identitás- és megfigyelésmódok játéka jelenik meg közvetlenül a Wochenplaudereiben: a tér és az idő érzékelésének, a tárcaíró figurájában megfogalmazott önérzékelésnek és mások észlelésének új formái, vagyis a modern valóságészlelés új formái, a modernizációs folyamat kulturális transzformációi (Kernmayer 2000: 409). A tárcaszerű beszédmód ezáltal a modernitás sajátos programjaként is értelmezhető:

A [tárca]műfaj intertextuális dinamikája, logikus kauzális struktúrák áttörésére irányuló tendenciája, vonzódása az asszociatív kapcsolásokhoz, meglepő fordulatokhoz ... műfaj-inherens lemondása az egészséges koncepciókról, elfordulása a hagyományos diskurzív stratégiáktól, a nyitottság és a fragmentumszerűség az irodalmi modernségen belül egyfajta „programkaraktert” kölcsönöznek neki. (Kernmayer 2000: 406)

Az eddig elmondottakat, vagyis a Wochenplauderei bizonyos fejlődési tendenciáit viszi el a legvégű konzekvenciáig Daniel Spitzer, amennyiben megtartva a flaneur szövegszervező stratégiáit (és a plasztikus tárcaíró-figurát), elhagyja a közvetlen városi tapasztalat talaját. A „klasszikus” Wochenplauderei szerzőinek szövegsorozatai általában címeikben is kifejezték városi flaneur-mivoltukat, ahogyan ezt például a *Der Spaziergänger*, illetve a *Der Beobachter in den Straßen und Umgebungen Wiens*

rovatok ^[8] címei is tanúsítják (Kauffmann 2000: 356). Spitzer, talán a leghíresebb kószáló, aki közel harminc éven át közölte korábban említett, a rovatcímekben szintén a sétákra, kószálásra utaló *Wiener Spaziergänge* cím alatt szövegeit, újabb „mediális fordulatot” hajtott végre a Wochenplauderei-szövegekben. Ahogy korábban említettem, ezek a szövegek mindig a közvetlen, személyes tapasztalatszerzés dokumentumai, a kószáló közvetlen tapasztalatának mediatizált lenyomatai (vö. Tóth 2014a). Spitzer újdonsága, hogy kószálásait szimbolikus terekbe helyezi át: „speciális diskurzusok (politika, gazdaság, kultúra) újságvilágában mozog, melyeket aztán egy szatirikus „interdiskurzusba” visz át (Kauffmann 2000: 356). Míg a korábbi heti krónikások a hét napjainak topográfiai, illetve a társadalmi/nyilvánosságbeli szférák ontológiai sémáját követték anyaguk elrendezésekor, Spitzer (és természetesen más szerzők is) immár mediális terekben szerzett élményeiket a tárgyak tartalmi egymásra vonatkozása, alluzórikus, metaforikus vagy metonimikus kapcsolatok szerint rendezik el. A Wochenplauderei szövegtechnikájának ez az absztrahálása a tárcaíró absztrahálása is: többé nem pusztán városi terekben kóborló *szem*, hanem szimbolikus tájak, különféle diskurzusok vándora, aki teljesen saját valósága elemeivé formálja át a talált tárgyakat. Továbbra is kószál, de már nem a városban, hanem a valóságot leképező nyelvben. Spitzerrel megszületik a tárcaíró *mint nyelv*:

Spitzer radikalizálja az addig szokásos technikát, amennyiben tárgyait kiemeli eredeti kontextusukból, és az újonnan formált szövegben összeütközteti őket. [...] Technikája irodalmilag folyamatos demontázsként, retorikailag a nyelvileg adott valóság folyamatos katakréziseként jelölhető meg. (Kauffmann 2000: 357)

A nyelvnek ez a spitzeri megközelítése és használata már nyilvánvaló kapcsolatot mutat a sok tekintetben Wittgenstein-előd Fritz Mauthnernek bizonyos meglátásaival, melyeket éppen ezért jelen szöveg egy későbbi pontján részletesebben is érdemes lesz megvizsgálni.

A Wochenplauderei (különösen annak Spitzer-féle, interdiskurzív formája) és a modernitás viszonyához visszatérve, ezen a ponton érdemes egy további megfontolás erejéig pontosítanunk a feltevést, miszerint a tárca nem pusztán ábrázolása, hanem szerves része a modernitásnak, mint az észlelés/érzékelés, gondolkodás, egyszóval a (kulturális) *tudás* új formájának. Az egész gondolatmenet szempontjából fontosnak tartom, hogy jól megértsük: a tárca elsősorban nem műfaj, nem stílus, hanem *beszédmód*: a tudás megszervezésének és közlésének új módja. Korábban láthattuk: a tárca 1848 körül keletkezett korai programszövegei (például a *Wiener Zeitung* 1848. január 1-jei tárcája, Hieronymus Lorm *Presse*-beli szövege, magyarul pedig Kákay Aranyos 1860-as programcikke) mind hangsúlyosan elválasztják a tárcarovatot mint *helyet* a lap többi részétől. Olyan hely ez, ahol a politika „Másikja” jelenhet meg, ahova vissza lehet vonulni a kor lényeges folyamataival kapcsolatos tűnődésekhez, illetve ahol mediálisan újraalkotható a modern nagyvárosi környezet. A tárca (a Wochenplauderei) nem hírszöveg, nem is irodalom, hanem az újságban a napi aktualitással szemben létrehozott ellen-tér (Gegenraum); új szimbolikus rend és újfajta módon szerveződő kulturális emlékezet sajátos tere:

[a sajtó a tárcavonal mint határ által – T.B.] először bocsát a jelen rendelkezésére olyan

kulturális helyet, amely a mindenkor megfelelő írásmódban lehetővé teszi, hogy az újdonság új tudássá transzformálódjon. (Frank – Scherer 2012: 539)

A tárcát ezért valóban nem műfajként, hanem a médium (az újság) egészéhez való viszonyában, azaz *funkcionálisan* érdemes megközelíteni. Olyan beszédmódként, melynek funkciója a modern, mediatizálódó társadalom tereinek, viselkedésmódjainak, azaz *jelenének* új orientációs módjait állítja elő és közli: „túl a grafikus demarkációs vonalon, de mégis a *médiumon belül* a hírfunkció Másikját reprezentálja” (Frank – Scherer 2012: 533). A személytelen hírfunkciónak ez a Másikja: a tárcaíró alakjában testet öltő személyes tudás-funkció. A tárcaíró beszédmód a tájékoztatás (a gazdasági, politikai, stb. *hír*) és a szórakoztatás (a javarészt fiktív szövegek) *köze* áll be, reflektálva a kettőt korábban határozottan elválasztó (tárca)vonalra. A tárca funkciója nem csak az új tudás tartalmainak meghatározása és közvetítése, hanem az új (a „modern”) tudás *szerkezetének* meghatározása is, amennyiben „a kulturális archívumok különböző regiszterei közötti tudásáramlásokat stimulálja és vezérli specifikus módon” (Frank – Scherer 2012: 531). Az új tudás szerkezetét a tárcaíró testesíti meg: ő a modern társadalom cselekvő szubjektuma és emlékezője.

4. A Wochenplauderei mint a modernitás (egyik) jellegzetes beszédmódja

A Wochenplauderei tehát szorosan összefügg a modernitással. Pontosabban szólva az észlelésnek/érzékelésnek, a valósághoz való viszonynak pontosan ugyanazon új formáit és szerkezetét fejezi ki, testesíti meg, melyet a század 90-es éveire összeálló paradigmájában bécsi modernizmusnak (Wiener Moderne) nevezünk. Ennek egyik legfontosabb képviselője, Hugo von Hofmannsthal *Egy új újságírás körvonalai* című szövegében a modern kornak szerinte leginkább megfelelő zsurnalizmust olyan módon jellemzi, hogy az akár a Wochenplauderei meghatározása is lehetne:

Az a könyv, amely könnyen megragad és könnyen elenged, melynek tartalmi az élet számára áttetszőek, és amely magát a nap tartalmaival amalgámozza, egy olyan könyv, amelyet olyan jó és tiszta összetevőkből főznek, hogy már a következő negyedórán sem terhel, ez a zsurnalizmus, mégpedig kiváló zsurnalizmus. [...] Éppen a processzust csodálom, bármilyen érezhető apparátus hiányát, [...] a könnyűséget, mellyel egyik téma a másikat előhívja... Ez nem kevesebb, mint egy társalgás [...] Amivel kitűnik, az annak a módja, ahogy egy témához vagy egy téma egyik oldalához nyúl, és újra elhagyja. A szótárak, az álarcosbálok, a kis szavak, a vendégfogadók szokásai, a „nőcskék” élete, mindez ellátja őt anyaggal. Ha csodálom egy újságírót, akkor azt nem anyaga, hanem tartása és fordulatai miatt teszem. (Hoffmanstahl 2005: 95-97.)

A bécsi modernitás alapvető tapasztalata az Én és világ stabil viszonyának szétesése, az Én, a világ és a kettő közötti viszony reflexív újraalkotásának szükségessége. Ahogy a szintén kortárs Marie Herzfeld megfogalmazta:

Kettős kiábrándulás hatása alatt állunk, politikai és morális másnaposság hatása alatt. ... Szörnyen „meggyőződés nélkülivé” váltunk [...] Az olyan individuumok, akik csak keresnek és kutatnak, képezik a modern olvasók fő részét. Keresnek és keresnek. Fülelnek önmagukba befelé, és fülelnek a világba kifelé. (idézi: Paetzke 1992: 23)

Egyszóval: kontingensként megtapasztalt identitás és környezet, krízis kívül és belül, a rend megteremtésének kétségbeesett, tudottan kudarcra ítélt kísérletei. Ebben az összefüggésben mélyebb értelmet nyer Hildegard Kernmayer egy korábban már idézett passzusa, miszerint „a fizikai, testi, szociális, morális és időbeli terek feloldódását mint a modernitás központi tapasztalatát a tárca teoretikusai konstatálják először” (Kernmayer 2012: 519). Ebbe a keretbe illeszkedik Hermann Bahr Ernst Machhoz kapcsolódó tézise is a „menthetetlen én”-ről, melynek folytonosságát megteremteni és fenntartani alapvető *feladat*:

az Én nem változatlan, határozott, élesen körülhatárolt egység. Nem változatlansága, nem a másoktól való megkülönböztetés lehetősége és nem éles körülhatároltsága fontos ... Csak a folytonosság fontos. (Bahr 2005: 76)

És ugyanebbe a keretbe illeszkedik Sigmund Freud munkássága is, akit jelen gondolatmenet tekintetében két szempontból is érdemes megemlíteni. Egyrészt recepciója jó példát szolgáltat a modernitás és a sajtó viszonyára, miszerint a modern tudás „helye” a sajtó (ahogyan azt már a másutt részletesebben elemzett 1859-es *Neueste Nachrichten*-tárca is hangsúlyozta; vö. Tóth 2014a). Véleményem szerint korántsem mellékes körülmény, hogy Freud első művei, a *Tanulmányok a hisztériáról* és az *Álomfejtés* eleinte sokkal nagyobb feltűnést keltettek (és sokkal inkább témát jelentettek) újságolvasói, mint szakmai körökben (Paetzke 1992: 24). Másrészt pedig – és ez jóval fontosabb szempont az előzőnél – hangsúlyoznunk kell Freud elfordulását a pszichiátria azon felfogásától, mely szerint a pszichikus betegségek különféle agybántalmak szimptomái, azaz pusztán *következmények*. Freud emancipálja a pszichológiát (pszichiátriát) a fiziológiával szemben; a közvetlenül nem megtapasztalható pszichés jelenségek szerinte nem *utalnak* valamely fiziológiailag megragadható alapra, hanem önmagukban állnak, önmagukban tanulmányozandóak. A pszichének ezt a nem-denotatív felfogását modellszerűen úgy is összefoglalhatjuk, hogy a pszichés zavarokat Freud nem olyan jelentéseknek tekinti, amelyek fiziológiailag megragadható jeltestekre vonatkoznak, hanem olyan jelenségeknek, melyek saját „világukban”, az ember belső, pszichés környezetében teljes jogú jelenségekként léteznek. Ugyanaz történik ebben az esetben, mint Spitzer interdiskurzusaival, amelyekben az egyes tartalmak elveszítik eredeti referenciáikat, és egymásra vonatkozásaik révén alkotnak újfajta jelentésszerkezetet a tárcaszövegekben. Spitzer és Freud eljárásaiban – minden lényeges különbségük ellenére – közös, hogy az értelmet/jelentést (Freudnál a kórképet, Spitzernél a szöveg jelentését) nem szimptomák valamely közvetlenül megragadható alapra vagy környezetre mutató *denotációi hordozzák* szinte természet-adta módon, hanem egy közvetlenül nem megragadható,

csak szimbolikusan hozzáférhető *médiumban*, méghozzá a nyelvben ^[9] konstruálódó, elsődlegesen a tartalmak egymásra vonatkozásaiban megragadható *konnotációs viszonyok állítják elő*. A jelentés/értelem mindkét esetben alapvetően múlik a tárcaíró / terapeuta *személyén* (tudásán, részvételén stb.); nem véletlen, hogy mind a tárcaszövegek, mind a pszichoanalízis alapvetően dialogikus természetűek.

5. Nyelvfilozófiai exkurzus Fritz Mauthner kapcsán: a nyelv mint (szociálisan konstruált) médium

A szétesett Én-nek, szétesett környezetnek és szétesett viszonyoknak valamely szimbolikus médiumban történő tudatos (és kontingens) újraalkotását másutt több példán keresztül is bemutattam; ilyen médiumokként neveztük meg korábban általánosságban a sajtót Walter Benjamin, valamint a pénzt Georg Simmel kapcsán (vö. Tóth 2014b). A legalapvetőbb ilyen médium azonban a *nyelv*, melynek gondolatmenetünkkel egyező irányú elemzései találhatók Fritz Mauthner munkáiban, különösen *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* című, 1901-1902-ben megjelent főművében, melynek alapeszméje saját állítása szerint egy 1873-as hosszú bécsi séta során ötlött fel benne (Nyíri 1980: 104).

Fritz Mauthner (1849-1923)

Mauthnerre már 1872-ben óriási hatást gyakoroltak Ernst Mach népszerű előadásai, de kettejük között volt egy jelen gondolatmenetünk szempontjából döntő különbség:

Mach a nyelvet, a hagyományos elképzelésnek megfelelően, a gondolatok átvitelére szolgáló eszköznek tekinti. Mauthner szerint viszont „nincsen gondolkodás beszéd nélkül, azaz szavak nélkül. vagy helyesebben: gondolkodás nincs is, csak beszéd van. (Nyíri 1980: 105)

Míg Mach a nyelvet a (szerinte) fiziológiailag meghatározott és kutatható gondolkodás közvetítőeszközének tekinti, vagyis szerinte a gondolkodás, az ismeretalkotás a nyelven kívül van, a világ a nyelven kívül, közvetlen érzékszervi tapasztalatokban férhető hozzá, addig Mauthner szerint mindez kizárólag a *nyelvben* lehetséges. Mach számára a nyelv a rajta kívül, tőle függetlenül létezők közötti *csatorna*, Mauthner számára viszont olyan közeg, vagyis *médium*, amelyben nem

csak az üzenetek, de azok feladói és befogadói is létrejönnek (pontosabban: hozzáférhetőek, megtapasztalhatóak mind önmaguk, mind egymás számára): „Az én ... nem más, mint emlékezet, azaz értelem, azaz: nyelv” (Nyíri 1980: 106). A világ tehát csak a nyelven keresztül férhető hozzá az ember értelme számára, mégpedig, tegyük hozzá hangsúlyosan: kontingens módon. A nyelv ugyanis nem transzparens médium, hanem – szociális konstrukció lévén – saját szerkezettel rendelkezik. Nem úgy mutatja meg a világot, ahogyan az valójában van, hanem ahogy ezt saját szerkezete lehetővé teszi, „az igazi világmegismerés így szükségképpen szavakba, illetve gondolatokba nem foglalható tapasztalat, néma és mitikus élmény” (Nyíri 1980: 107). A nyelv nem feltárja és megmutatja a világot a maga valódi mivoltában, hanem sokkal inkább elrejtí és újraalkotja – ennek a világnak pedig részét képezzük mi magunk is. Az én ismerete, az önismeret is kizárólag kontingens módon lehetséges, és alapvetően dinamikus, viszonszerű (pontosan megfelel mindannak, amit a modern identitás genezisének elemzése kapcsán láthattunk; vö. Tóth 2014b). Belső és külső világunk, azaz érzékeink és „a” világ egymást meghatározó és létrehozó kölcsönviszonyban létrejövő konstrukciók (éppen úgy, mint a flaneur/tárcaíró alakja és környezete): „Minden egyfolytában változik, mint a folyók. A világ a mi keletkező érzékeink által lesz; ugyanakkor az érzések a keletkező világ által lesznek.” (Mauthner 2004 [1901-2]: 204-5.)

Mauthner gondolkodása (szűkebben: nyelvfelfogása) „olyan kritika, mely jóval a tömegmédia termékeinek ostromozása előtt demonstrálta, miképpen határozzák meg a kommunikáció formái annak tartalmait” (Hartmann 2000: 96). A korábbi, Freudot és Spitzert érintő elemzések során igyekeztem bemutatni, mekkora jelentősége van (és miért van jelentősége) a denotatív és konnotatív jelentésszerkezetek különbségeinek; Mauthner meglehetősen explicit módon taglalja ezt a problémát is. A nyelv szavai szerinte alapvetően *nem* az általuk megjelölni vélt világhoz, hanem egymáshoz kapcsolódnak; a nyelvet metaforikus (vagyis szimbolikus!) „tetszőlegesség” (Unverbindlichkeit) jellemzi (Hartmann 2000: 98). A nyelv saját *közeget* jelent tehát; a szavak ebben nyerik el (az egymásra vonatkozások által) értelmüket. Ennek a közegnek a létrejöttét és szerkezetét Mauthner éppen a modernitás központi metaforájával, a *várossal* érzékelteti:

A nyelv úgy keletkezett, mint egy nagy város. Kamra kamrához, ablak ablakhoz, lakás lakáshoz, utca utcához, negyed negyedhez kapcsolódott, és csövek és csatornák révén mindegyik a másikban van, egymással összekapcsolódva és összemosva. (Mauthner 2004 [1901-2]: 200)

Ebben a metaforában találkoznak a tárcaírók nyelvvé „olvasott” városi környezetei Mauthner várossá olvasott „nyelvével”. A nagyváros – láthattuk – minden egészes és kizárólagos perspektívát lehetetlenné tevő szociális környezet, mely meghatározza a benne kószáló flaneur (tárcaíró) „tartalmait”. Pontosán ugyanezek mondhatóak el Mauthner szerint a nyelvről is:

Mert a nyelv az emberek között szociális hatalom, egyfajta hatalmat gyakorol az egyes ember gondolatai fölött is. Ami bennünk gondolkodik: a nyelv... Az érzet, a kényszer érzete, amelyet sokszor foglaltak ezekbe a szavakba: „Nem én gondolkodom, ő

gondolkodik bennem” – egyszerűen helyénvaló. (Mauthner 2004 [1901-2]: 200)

Többek között Freud egyik kulcsgondolata is visszhangzik a fenti idézetben, miszerint „az Én nem úr a saját házában” ^[10] – azzal a lényeges különbséggel, hogy bár Mauthner a nyelvet *pszichológiai* valóságnak tekinti (hangsúlyozva ezzel a nyelv fizikai, testi valósággal szembeni autonómiáját [Hartmann 2000: 97]), alapvetően szociális faktorként, az emberek *között*, az érintkezésben létrejövőként és működőként határozza meg. Olyan szociális faktorként méghozzá, amely nem más, mint önnön működése, használata: „A nyelv... nem használat tárgya, nem is szerszám, sőt egyáltalán nem is tárgy, hanem semmi más, mint a használata. A nyelv nyelvhasználat.” (Mauthner 2004 [1901-2]: 200)

A nyelv, ahogyan az ész is, sehol máshol nem valóságos, csak az egyszeri nyelvi és gondolkodási aktusokban; nyelv és gondolkodás az emberek *között* [kiemelés tőlem – T.B.] van, ezek szociális jelenségek, pontosan ugyanolyanok, mint a szokások. Vagy még inkább: mint egy játékszabály. ... Az ész kritikájának a nyelv kritikájának kell lennie.” (Mauthnert idézi Hartmann 2000: 102)

A nyelv nem más tehát, mint önmagunk, a másik és a világ megértésének és a mindezekhez (önmagunkhoz is!) fűződő kapcsolatunk egyetlen lehetséges közege. Önmagunkról való tudásunk (vagyis identitásunk) éppen úgy ebben a szociális közegben jöhet csak létre, mint bármilyen megfogalmazható ismeretünk. Mivel pedig valójában nincs nyelv, mint olyan, csakis messzemenőig dinamikus, változékony, kontingens *nyelvhasználat* van, eleve nem lehetséges semmiféle kizárólagos perspektíva semmifajta ismeret tekintetében. Hiszen „minden megfigyelés megteremti a saját valóságát, és sem ebben, sem a nyelvben nincs tisztaság vagy egyértelmű fundamentum: a kontingencia minden, és minden kontingens” (Hartmann 2000: 101):

Egyetlen ember sem ismeri a másikat. [...] A nemértés fő eszköze a nyelv. A legegyszerűbb fogalmak esetében sem tudjuk egymásról, hogy ugyanannál a szónál ugyanaz-e a képzetünk. (Mauthner 2004 [1901-2]: 200)

Általános képzetek pedig egyáltalán nincsenek, teszi hozzá egy másik helyen (Mauthner 2004 [1901-2]: 203). A nyelv városában pedig az általános képzetek felelnének meg a kizárólagos, objektív, rögzített perspektívának. Valódi világismeret Mauthner szerint csak a nyelven túl, a hallgatásban lehetséges (mely ismeret természetesen közölhetetlen). Oda kell visszavonulni; aki „tovább akar lépni”, annak „meg kell kísérelnie, hogy megszabadítsa világát a nyelv zsarnokságától.” (Mauthner 2004 [1901-2]: 199) A visszavonulásnak, a szociálisból való kivonulásnak pontosan ugyanaz a gesztusa ez, mint Baudelaire-é a *Hajnali egykor* című versben: a saját világ megelégedése az „arcok zsarnokságától” való megszabadulás által (vö. pl. Tóth 2014a).

Az ember tehát olyan létező Mauthner szerint, aki saját (és a világ) létezését kizárólag a nyelv médiumában képes felfogni, azaz értelmessé, jelentés-telivé tenni. A nyelv szociális konstrukcióként (kizárólag az emberek *között* létezőként) elgondolt médiuma pedig semmi másban, csak használatában létezik. Nem más, mint dinamikus, folyamatos határhúzások sorozata, valamint azok újra és újra megtörténő átlépéséé. A határok mindig a *jelent, az itt és most*-ot jelentik,

ahogyan újra a városmetaforához nyúlva Mauthner mindezt nagyon pontosan kifejezi. Érdemes megfigyelni az alábbi idézetben azt is, hogy ez a folyamatosan változó, kizárólagosan lakható jelen, jóllehet alapvetően időbeli kategória, mégis mennyire *térbeli* képben jelenik meg:

Az emberi emlékezet [amely, ahogy Mauthner többször is hangsúlyozza, maga is nyelv! – T.B.] rettentő építménye, ahogyan abban ábrázolja magát, amit absztrakt módon egy nép nyelvének nevezünk, mindig csak a határán lakható. Mögöttünk rom, előttünk új épület, nálunk pedig a lakóhelyünk; mögöttünk egy halott nyelv, előttünk új fogalmak megsejtése, velünk pedig nyugtalan nyüzsgése a metaforáknak, amelyek épp azon vannak, hogy értelmetlen s éppen ezért használható szavakká váljanak. (Mauthner 2004 [1901-2]: 206)

A „modernt” sokszor az „újjal”, „újdonsággal” kapcsolják össze; talán pontosabb ez a képzet, ha dinamizáljuk: a modern az új, *mint folyamatos haladás* (Weiß 1993: 53); a megismerés, az átélés és a cselekvés újabb és újabb horizontjainak megnyitása. Ha ebben az értelemben fogjuk fel, az iménti Mauthner-idézet ennek a haladásnak a nyelv médiumára lefordított megfogalmazása; egy olyan haladásé, amely a mauthneri gondolkodás szerint szükségszerű, és végleges ismeretekhez soha, mindig csak kontingens és azonnal elavuló újdonságokhoz vezet. Mindig határon vagyunk.

Mauthner fent ismertetett gondolatai érdekes háttérrel képezhetnek Daniel Spitzer (és általában a Wochenplauderei) szövegeinek tekintetében. Azt semmiképpen nem állíthatjuk, hogy a tárcairókat különösebben elmélyült érdeklődés jellemezte volna a nyelvfilozófia elvont problémái iránt, ahogyan azt sem, hogy nyelvfilozófiai kérdéseket explicit módon tematizáltak volna szövegeikben. Az viszont mindenképpen figyelemreméltó, hogy a tárcaszerű beszédmód narratív stratégiáiban (különösen Spitzer „interdiskurzusaiban”) mennyire evidensen tükröződnek mindazok a problémák, mindaz a felfogás és attitűd, amelyek Mauthner szövegeiben explicit módon megjelennek. Mauthner filozófiailag fejezi és fejt ki a szocialitás és a kultúra egészét érintő *mediatizáltság*, azaz (nyelvi) közeghez kötöttség problémáját; a Wochenplauderei-szövegek ugyanezt a tapasztalatot narratív stratégiákká transzponálják.

Véleményem szerint mind Mauthner filozófiája, mind pedig a funkcionálisan, beszédmódként felfogott Wochenplauderei (és annak konkrét formái: a tárcaszövegek) mélyen és alapvetően függenek össze a 19. század legnagyobb kulturális változásával, a mindennapi élet tudásrendszereinek tartalmi és szerkezeti átalakulását egyaránt magába foglaló (és többnyire a nagyvárosi környezet formájában megjelenített) *modernitással*.

[A tanulmány az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatudományi Kutatócsoportja, valamint a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készülhetett el. A támogatásért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. A szöveg eredetileg a következő, megjelenés előtt álló kötet számára készült írás némileg átirat változata: *Újratöltve. Médiakutatás és mindennapi élet*. Szerk. Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt. Budapest/Pécs, Gondolat Kiadó/PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 2016. A kötet szerkesztőinek szeretnék köszönetet mondani az előzetes

Jegyzetek

1. A lakosság 2%-ának éves bevétele ekkor 900 gulden fölött van, 10%-a keres 400-900 gulden között, 88%-a pedig 400 gulden alatt. Ezekhez és a további statisztikai adatokhoz lásd Bachleitner 2007: 140.
2. Az összevethetőség kedvéért: ugyanebben az évben a *Pester Lloyd* 3000 példányban jelenik meg, ára 14 gulden/év, a *Budapesti Hírlap* 2500 példányban, ára 16 gulden/év, a *Pesti Napló* pedig 1500 példányban, ára 16 gulden/év.
3. Pontosabban az irodalmi szövegek autonómiájának az itt és most-hoz köthetően érvényes orientációs minta-funkció alá rendelődése.
4. Janin írását a szakirodalom egyébként a tárcaszerű írásmód, a Wochenplauderei egyik programadó alapszövegeként is számon tartja; lásd Kernmayer 2012: 509-524.
5. Janin programszövegének összefoglalásához lásd Kernmayer 2012: 517-519.
6. *Wiener Neueste Nachrichten*, 1859. július 24.
7. *Bécsi Híradó*, 1865. szept. 30. – Ágai (tudomásom szerint legalábbis) csak ebben az egyetlen, 1865-ben kilenc hónapig létezett orgánumban, Porzó hazai sikerei előtt néhány évvel használta a Náday Ezüstös álnevet.
8. A „rovat” kifejezés itt talán némi pontosítást igényel. A tárcairók esetében talán helyesebb szövegsorozatokról beszélni, ugyanis ezek a „rovatok” egyértelműen szerzőikhez, és nem annyira egy adott napilaphoz kötődtek. Sokszor, mint Daniel Spitzer említett esetében is, a „rovat” maga is kószált különböző lapok között, címét és minden egyéb karakterisztikus jegyét megtartva.
9. Freudnál a belső világ, a psziché, Spitzernél pedig a külső világ, a politika, tudomány stb. egyaránt kizárólag *nyelvileg* férhető hozzá.
10. Freud ezen kulcsgondolatát – más összefüggésben – elemzi Paetzke 1992: 24.

Irodalomjegyzék

- Arany László: Porzó tárczalevelei. *Budapesti Szemle*, 1879/19. kötet (XXXVII. szám), 217-223.
- Bahr, Hermann: A menthetetlen én. In *Remegő himnusz tudj'isten, mire*. Válogatás Hugo von Hoffmanstahl és a bécsi modernség publicisztikájából. Szerk. Kerekes Amália – Orosz Magdolna – Teller Katalin. Budapest, Gondolat Kiadó, 72-78.
- Benjamin, Walter: Motívumok Baudelaire költészetében. Ford. Bizám Lenke. In *Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat Kiadó, 228-276.
- Buzinkay Géza: A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849-1860). *Magyar Könyvszemle*, 1974/3-4. 269-293.
- Buzinkay Géza: A két Ágai: Porzó és Csicseri Bors. *Budapesti Negyed*, 2008/2. 272-286. Illetve: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00044/pdf/162856816.pdf> (A szövegben az elektronikus változat oldalszámai szerint hivatkozva.)
- Bachleitner, Norbert: Politik und Unterhaltung. Literatur in der Wiener und Pester Tagespresse des Jahres 1855. In *Beiträge zum Zeitungs- und Zeitschriftenwesen in Österreich und Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert*. Szerk. Bachleitner, Norbert – Seidler, Andrea. Münster; Hamburg; London, LIT, 133-176.
- Frank, Gustav – Scherer, Stefan: Zeit-Texte. Zur Funktionsgeschichte und zum generischen

- Ort des Feuilletons. *Zeitschrift für Germanistik*, 2012/3. 524-540.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870-1940*. Budapest, Új Mandátum, 1999.
  - Gyáni Gábor: Térbeli fordulat és várostörténet. In *Budapest – túl jól és rosszon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 9-23.
  - Gyulai Pál: A tárczaelbeszélésekről. *Budapesti Szemle*, 1898/93. köt. CCLV. szám, 443-448.
  - Hartmann, Frank: *Medienphilosophie*. Wien, WUV, 2000.
  - Hofmannstahl, Hugo von: Egy új újságírás körvonalai. In „*Remegő himnusz tudj’Isten, mire*” *Válogatás Hugo von Hofmannstahl és a bécsi modernség publicisztikájából*. Szerk. Kerekes Amália – Orosz Magdolna – Teller Katalin. Budapest, Gondolat Kiadó, 95-99.
  - Kaufmann, Kai: „Narren der modernen Kultur” Zur Entwicklung der Wochenplauderei im Wiener Feuilleton 1848-1890. In *Literarisches Leben in Österreich 1848-1890*. Szerk. Amann, Klaus – Lengauer, Hubert – Wagner, Karl. Wien, Böhlau, 2000. 343-358.
  - Kernmayer, Hildegard: Genre mineur oder Programm der literarischen Moderne? Zur Ästhetik des Wiener Feuilletons. In *Literarisches Leben in Österreich 1848-1890*. Szerk. Amann, Klaus – Lengauer, Hubert – Wagner, Karl. Wien, Böhlau, 2000.
  - Kernmayer, Hildegard: Sprachspiel nach besonderen Regeln. Zur Gattungspoetik des Feuilletons. *Zeitschrift für Germanistik*, 2012/3. 509-524.
  - Luhmann, Niklas: *A tömegmédia valósága*. Budapest, Gondolat – ATKI, 2008.
  - Mauthner, Fritz: Nyelvkritikai adalékok. (Részletek). In *Minden filozófia „nyelvkritika” II. (Analitikus filozófia és fenomenológia)*. Szerk. Neumer Katalin – Laki János. Budapest, Gondolat, 2004. 199-208.
  - Melischek, Gabriele – Seethaler, Josef: Entwicklung und literarische Vermittlungsfunktion der Tagespresse in der Doppelmonarchie Österreich-Ungarn. In *Beiträge zum Zeitungs- und Zeitschriftenwesen in Österreich und Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert*. Szerk. Bachleitner, Norbert – Seidler, Andrea. Münster; Hamburg; London, LIT, 2007. 235-264.
  - Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. (Filozófiatörténeti tanulmányok)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1980.
  - Paetzke, Iris: *Erzählen in der Wiener Moderne*. Tübingen, Francke, 1992.
  - Simmel, Georg: *A pénz filozófiája*. Budapest, Osiris, 2004.
  - Stifter, Adalbert: *Bécs és a bécsiek*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.
  - Tóth Benedek: A Wochenplauderei mint beszédmód (egy lehetséges megközelítés). *Magyar Könyvszemle*, 2014/4. 42-60. (Tóth 2014a)
  - Tóth Benedek: A mindennapi élet mediatizálódása a 19. század második felében (a modern identitás genealógiájához). In *A mindennapi élet mint téma és mint keret*. Szerk. Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt. Gondolat Kiadó - PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, 2014. 295-319. (Tóth 2014b)
  - Weiß, Johannes: Antinomien der Moderne. In *Die Wiener Jahrhundertwende*. Szerk. Nautz, Jürgen – Vahrenkamp, Richard. Wien; Köln; Graz, Böhlau, 1993.

© Apertúra, 2016. tél | www.apertura.hu

webcím: <https://www.apertura.hu/2016/tel/toth-a-mindennapi-elet-mediatizaciojanak-strategiai-a-19-szazad-masodik-felenek-becsi-es-pesti-napilapjaiban/>

